DE
GEDAANTEVERWISSELING

FRANZ KAFKA

Inhoudsopgave

I. 13
II. 38
III. 65

Voorwoord

Er zijn literaire werken die hun tijd overleven omdat zij een universeel menselijk conflict verbeelden, en er zijn werken die nog een stap verder gaan: zij scheppen een beeld dat zich zo diep in het collectieve bewustzijn nestelt dat het uiteindelijk loskomt van het boek waarin het voor het eerst verscheen. Franz Kafka's *Die Verwandlung*, hier aangeboden als *De gedaanteverwisseling*, behoort zonder twijfel tot die tweede categorie. Het beeld van Gregor Samsa, die op een ochtend uit onrustige dromen ontwaakt en ontdekt dat hij in een reusachtig ongedierte is veranderd, behoort inmiddels tot de beroemdste openingssituaties uit de moderne literatuur. Toch ligt de blijvende kracht van Kafka's verhaal niet in de verbazingwekkende metamorfose zelf. Het werkelijk verontrustende begint pas daarna.

Kafka weigert namelijk precies datgene te doen wat de lezer instinctief verwacht. Hij verklaart de gedaanteverwisseling niet. Er wordt geen oorzaak aangewezen, geen bovennatuurlijke macht onthuld, geen medische of metafysische theorie aangeboden die de gebeurtenis begrijpelijk zou kunnen maken. Gregor wordt wakker, zijn lichaam is veranderd, en daarmee is het onmogelijke eenvoudigweg een feit geworden. De wereld stort niet in; de wetten van het

universum worden niet openlijk ter discussie gesteld. Integendeel: de wekker tikt verder, de trein zal vertrekken, het kantoor verwacht zijn werknemer en achter de gesloten deuren wacht een gezin dat zich afvraagt waarom Gregor nog niet is opgestaan.

Juist in die botsing tussen het volstrekt onmogelijke en het angstaanjagend alledaagse openbaart zich een van Kafka's grootste literaire vermogens. Het fantastische wordt niet tegenover de werkelijkheid geplaatst, maar erin opgenomen. Gregor vraagt zich nauwelijks af *waarom* hij veranderd is. Zijn eerste zorgen betreffen zijn werk, zijn trein, zijn werkgever en de financiële verplichtingen tegenover zijn familie. Zelfs wanneer zijn lichaam hem nauwelijks nog gehoorzaamt, denkt hij aan dienstregelingen, handelsreizen en de reactie van zijn chef. De absurditeit van deze reactie is tegelijk komisch en verschrikkelijk. Een mens is lichamelijk onherkenbaar geworden, maar de discipline van het dagelijkse bestaan blijkt zo diep in hem verankerd dat hij zich in de eerste plaats zorgen maakt over te laat komen.

Daarin ligt een essentieel aspect van *De gedaanteverwisseling*. Gregors metamorfose is lichamelijk onmiddellijk, maar zijn werkelijke verwijdering uit de menselijke wereld voltrekt zich langzaam. Aan het begin van het verhaal denkt hij nog volledig als de plichtsgetrouwe zoon en werknemer die hij altijd is geweest. Hij

wil werken, schulden afbetalen, zijn ouders beschermen en zijn positie behouden. Zijn innerlijke bewustzijn blijft menselijk, terwijl zijn lichaam hem steeds verder buiten de menselijke gemeenschap plaatst. De tragedie ontstaat uit deze tegenstelling: Gregor weet wie hij is, maar de anderen kunnen hem steeds minder als die persoon herkennen.

Taal speelt daarin een beslissende rol. Aanvankelijk probeert Gregor nog uit te leggen wat er met hem aan de hand is. Voor hemzelf klinken zijn woorden herkenbaar, maar voor zijn omgeving verandert zijn stem geleidelijk in iets dat niet langer als menselijke taal wordt verstaan. De procurist noemt haar uiteindelijk een dierenstem. Daarmee voltrekt zich een fundamentele breuk. Gregor verliest niet onmiddellijk zijn vermogen tot denken of voelen; hij verliest het vermogen door anderen als denkend en voelend wezen te worden herkend. De afstand tussen innerlijke identiteit en uiterlijke waarneming wordt onoverbrugbaar.

De gedaanteverwisseling kan daarom op vele manieren worden gelezen. Zij kan worden gezien als een verhaal over vervreemding, over ziekte, over lichamelijkheid, over arbeid, over familiale afhankelijkheid of over de kwetsbaarheid van menselijke waardigheid. Geen van deze interpretaties put het werk volledig uit. Juist de weigering van het verhaal om zijn centrale beeld tot één ondubbelzinnige betekenis te reduceren,

verklaart waarom het zoveel verschillende lezingen heeft kunnen voortbrengen. Gregor is tegelijk zoon, broer, werknemer, kostwinner, last en levend wezen. Wanneer één van die maatschappelijke rollen wegvalt, blijken ook de andere minder vanzelfsprekend dan zij ooit leken.

Bijzonder belangrijk is daarbij de economische structuur van het gezin Samsa. Vóór zijn metamorfose draagt Gregor een verantwoordelijkheid die veel groter is dan zijn persoonlijke bestaan. Hij werkt niet uitsluitend voor zichzelf. Hij heeft zijn eigen verlangens ondergeschikt gemaakt aan de schulden en behoeften van zijn familie. Hij droomt ervan ooit zijn betrekking te verlaten, maar stelt dat moment uit totdat de financiële verplichtingen van zijn ouders zijn afgelost. Zijn waarde binnen het gezin is daardoor vanaf het begin verbonden met zijn vermogen om nuttig te zijn.

Wanneer dat vermogen verdwijnt, verandert langzaam ook de verhouding van zijn familie tot hem. Aanvankelijke ontzetting maakt plaats voor verzorging, vervolgens voor vermoeidheid, schaamte en afkeer. Kafka beschrijft dit proces zonder sentimentele vereenvoudiging. De familieleden zijn geen eendimensionale monsters. Ook zij bevinden zich in een situatie die zij niet begrijpen en waarvoor zij geen taal bezitten. Zij moeten werken, hun huishouden aanpassen en leren leven met een wezen dat tegelijk Gregor is

en voor hen steeds minder Gregor lijkt te zijn. Juist daardoor wordt hun toenemende hardheid des te pijnlijker. Zij ontstaat niet uit één plotseling besluit, maar uit een geleidelijke verschuiving van medelijden naar belasting, van zorg naar uitputting.

In dit proces neemt Grete, Gregors zuster, een bijzondere plaats in. Aanvankelijk is zij degene die het meest rechtstreeks voor hem zorgt. Zij probeert te ontdekken welk voedsel hij nog kan verdragen, betreedt zijn kamer en wordt de belangrijkste verbinding tussen Gregor en het gezin. Maar ook deze band is niet onveranderlijk. Terwijl Gregors mogelijkheden afnemen, ontwikkelt Grete zich juist verder. De broer die vroeger verantwoordelijkheid voor haar droeg, wordt steeds afhankelijker van haar; de machtsverhouding keert zich om. Daarmee krijgt de metamorfose nog een andere betekenis: niet alleen Gregor verandert. Het hele gezin ondergaat een gedaanteverwisseling.

Ook het lichaam zelf krijgt bij Kafka een buitengewone betekenis. Gregor moet opnieuw leren bewegen, eten en zich oriënteren. Gewone meubels worden obstakels; deuren worden grenzen; muren en plafond worden nieuwe oppervlakken waarop hij zich kan bewegen. Zijn kamer, aanvankelijk een vertrouwde menselijke ruimte, verandert geleidelijk in het territorium van een wezen dat niet langer in de gebruikelijke orde van het huis past. Toch blijven de resten

van zijn vroegere leven aanwezig. Juist deze botsing tussen menselijke herinnering en veranderd lichamelijk bestaan verleent veel scènes hun beklemmende intensiteit.

Een van de meest aangrijpende momenten is de aanval van de vader, waarbij een appel in Gregors lichaam blijft steken. De verwonding geneest niet werkelijk en blijft als een zichtbaar teken in zijn vlees aanwezig. Vanaf dat moment krijgt zijn lichamelijke aftakeling een steeds definitiever karakter. Het geweld dat hem wordt aangedaan is niet langer slechts een uitdrukking van angst: het wordt letterlijk onderdeel van zijn lichaam. Tegelijk blijft Kafka's vertelwijze opmerkelijk beheerst. De schrijver zoekt zelden de grote emotionele verklaring. Hij toont bewegingen, kamers, voorwerpen, stemmen en gebaren en laat juist door die nauwkeurigheid de tragiek ontstaan.

Dat zakelijke karakter van Kafka's stijl is van fundamenteel belang. Het wonderbaarlijke wordt verteld met een precisie die bijna administratief aandoet. Juist daardoor krijgt het absurde zijn overtuigingskracht. Een meer uitbundige stijl zou de lezer voortdurend herinneren aan de uitzonderlijkheid van de gebeurtenis; Kafka doet het tegenovergestelde. Hij behandelt het onmogelijke alsof het een praktisch probleem is dat moet worden opgelost. Hoe komt Gregor uit bed? Hoe opent hij een deur zonder handen? Wat kan hij eten? Waar kan hij zich verbergen

wanneer iemand de kamer binnenkomt? Het metafysische wordt tastbaar door het alledaagse.

Ook daarin ligt wellicht een verklaring voor het begrip *kafkaësk*, dat veel groter is geworden dan het oeuvre waaruit het voortkwam. Kafka's wereld is niet eenvoudigweg vreemd of nachtmerrieachtig. Zij is angstaanjagend omdat het irrationele er vaak functioneert binnen een schijnbaar rationele orde. De mens probeert zich aan regels te houden waarvan hij de betekenis niet volledig begrijpt; hij zoekt verklaringen waar geen afdoende verklaring bestaat; hij blijft zijn plichten vervullen terwijl de werkelijkheid rondom hem haar vanzelfsprekendheid heeft verloren.

Toch zou het te beperkt zijn *De gedaanteverwisseling* uitsluitend als een sombere filosofische parabel te lezen. Kafka bezit ook een bijzonder gevoel voor groteske humor. Gregors hardnekkige bekommernis om zijn werk, zijn moeizame pogingen om uit bed te komen, de reactie van de procurist en de bijna bureaucratische manier waarop een volstrekt onmogelijke situatie wordt behandeld, bevatten een donkere, groteske humor. Het lachen dat Kafka oproept is echter zelden bevrijdend. Het blijft dicht bij ongemak. De lezer glimlacht en merkt vrijwel onmiddellijk dat de situatie waarin hij iets komisch herkende, tegelijk diep tragisch is.